

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІФОЛОГЕМИ ДІМ – СІМ'Я – РІД – НАРОД У ПРОЗІ І. СЕНЧЕНКА

Постановка проблеми. Творчість Івана Сенченка, одного із найпопулярніших письменників Слобожанщини, які входили в українську літературу у 20-і роки ХХ століття, залишилася малодослідженою: почасти через те, що І.Сенченко не належав до тих авторів, чії імена на слуху, почасти через жанрову, тематичну, стильову строкатість, адже за радянських часів акцентувалися твори «виробничі», «сільськогосподарські», тобто ідеологічно витримані, і замовчувалися ті, в яких звучали іронічно-сатиричні ноти, що сприймалися як дисонанс у злагодженому величальному хорі. Лише сьогодні, коли Україна здобула незалежність, можна говорити про цілісне, неупереджене, об'єктивне, невибіркове вивчення літературного процесу, в якому не може бути «модних» і «немодних» періодів, тем, імен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість І.Сенченка перебувала в колі уваги провідних українських критиків і літературознавців: К. Волинського, Л. Новиченка, І. Дзюби, В. Брюховецького, М. Гнатюк та деяких інших. Аналізуючи стильову своєрідність творчості І. Сенченка, дослідники передусім підкреслювали спокійний плин оповіді, психологізм у творенні образу людини-трудівника, гармонійне поєднання ліричності з гумором і сатирою. Увагу літературознавства й критики з діаспори передусім привертала твори, які демонстрували опозицію радянській владі. Серед досліджень творчості останнього часу найбільш вагомими є праці В. Брюховецького [1], М. Гнатюк [2] та Л. Пономаренко [3], проте майже недослідженими залишуються проблеми авторського неоміфу, який полягає в деміфологізації традиційних і підтекстовому спростуванню радянських міфів.

Постановка завдання. Традиційно ім'я Івана Сенченка називалося серед тих, кого прийнято вважати “фундаторами” української літератури, проте доробок письменника зазвичай розглядався під кутом зору, який не торкався глибинної її сутності, майже поза увагою літературознавців залишились такі площини авторської світомоделі, як міфопоетика. Отже, метою нашої статті є дослідження особливостей використання міфологеми дім – сім'я – рід – народ у прозі І.Сенченка.

Виклад основного матеріалу. Моделюючи власний реальний світ, письменник значне місце відводить зображенню міфологем дому, роду, сім'ї, які не можуть не зазнавати змін, що відбивають суспільні трансформації.

Зображення домівки дає автору можливість глибше розкрити характер персонажів, адже, як стверджує К.-Г. Юнг, на рівні підсвідомого

особистість і її дім ідентифікуються, а житло є виявом духу господаря [4, с. 75]. Крім того, всі архітектурні елементи житла: стеля, підлога, поріг, вікна, піч тощо – мають символічне значення і уможливляють урівноваження таких опозицій як низ/верх та праве/ліве; підвалини апріорно вважаються уособленням життєвих основ, стеля символізує зв'язок із небом як вищою свідомістю, вікна сполучають мешканців з усіма частинами світу, поріг – з людьми. Таким чином, дім є втіленням міфологічної моделі світу, з одного боку, і самовиявом людини, з іншого [51, с. 665].

Для переважної більшості автобіографічних творів І. Сенченка (“Шлях до саду”, “Любов Андріївна”, “Дитячі літа”, “На корді”, “Савка”) дім зберігає міфологічне значення – це безпечний простір, що протиставляється чужому й небезпечному, зокрема степу. Затишок, що панує в селянській оселі, передає гармонійні стосунки між членами родини – взаємоповагу, піклування один про одного; як правило, зображуючи домівку, де мешкає сім'я, автор розповідає про приготовлену з любов'ю, смачну й запашну, хоча просту й невибагливу їжу: “Мама пекла пироги, як завжди в неділю, і прибирала в хаті. День був сонячний; саяв білістю засланий свіжою скатертиною стіл: хата була посипана білим піском” [6, с. 77]. (“Толстой”) “У неділю у нас завжди день був відмінний. Ще в суботу мама з старшою сестрою моєю підводили зсередини стіни, змазували красивою світлою глиною долівку, присипали її білим піском... А мама в цей час священнодіяли біля печі... Свято!” [6, с. 116] (“Зінченки”)

Конструюючи власний художній світ, письменник не зловживає мотивом побутової сварки, до зображення якого досить часто зверталися українські письменники кінця XIX – початку XX століття (І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, А. Свидницький, Ганна Барвінок, О. Стороженко тощо). Дім І. Сенченка – це не поле бою, а місце, де живе любляча родина. І навіть якщо трапляються якісь непорозуміння – чи то невістка украла в свекрухи разок намиста (“Савка”), чи через дітей посварились сусідки (“На корді”), це не стає приводом для “бойових дій”.

Міфологічне значення в авторській світомоделі зберігає вогонь: як людське тіло призначене оберігати душу, так дім призначений оберігати “душу” домівки – вогонь. К.-Г. Юнг стверджує, що цю аналогію можна вважати не стільки логічним поняттям, скільки таємничою єдністю, тобто продовженням первісної анімістичної думки [4, с. 58]. Зображуючи сільську хату, автор, як правило, увагу передусім звертає на піч, що з точки зору архетипного бачення людського помешкання цілком виправдано. Домашнє вогнище виступає символом родинного тепла в прямому й переносному значенні: “Жили ми в той час у старій-старій хаті... На полу спали батько і мама, а ми, малі, – на печі. Для цього в хаті стояла величезна споруда з цегли, в якій варили і пекли, отож – варила піч. Знизу цю платформу підігрівав вогонь печі, і тому на

тій платформі, або просто на печі, було завжди затишно і тепло” [6, с. 42]. (“З новим роком, з новим щастям”)

Плем’я Рудих Вовків з однойменної повісті ще не має хати як такої, адже йдеться про прадавні часи, але для всіх членів роду найнадійнішим захистом стає саме вогонь: “Ця чарівна істота, така тиха і покірна в дудці, могла, однак, з волі мисливця, обертатись у грізну силу, перед якою не встоїть і найсильніший хижак ” [7, с. 218].

Як уже зазначалося, символічний зв’язок між домом і господарем визначає певну ідентифікацію їхнього стану: нова доглянута оселя “передбачає” здоров’я її господарів, тому неможливою, навіть абсурдною здається ситуація, коли в новій доглянутій хаті помирає двадцятисемирічна жінка: “У Марії хата була збудована по-новому: великі прозорі вікна з кватирками, висока стеля, ікони в кутку нові, аж сяють золотом, замість звичайного полу – дерев’яна кровать; біля скрині стояв комод, засланий вишитим рушником з череп’яними півниками зверху ” [6, с.391]. Дім Савки й Марії реципієнт сприймає “очима” знахарки Харитини Захожаїхи, яка розуміє, що Марію вже нічого не зможе врятувати. Застосований прийом допомагає автору досягти виняткового емоційного напруження.

Невипадковим видається славнозвісне житло Діогена з однойменного оповідання – глиняна діжка: філософ утратив сенс життя, його мета, що полягала “... в безкінчному удосконаленні душі і серця...”, виявила свою нікчемність. Зустрівшись із Александром Македонським, філософ переймається його ідеями, навіть бере участь у військовому поході, проте його знову чекає розчарування: він усвідомлює, що не визволення несе полководець мільйонам людей, а рабство. Навіть те, що Александр приймає правду Діогена, нічого не може кардинально змінити. Отже, невідповідно в останній сцені оповідання ми знову бачимо філософа в глиняній діжці [6, с. 501–502].

Переконливим свідченням того, що міфологема дому в творчості І. Сенченка зберігає первісне тлумачення, можна вважати епізод з оповідання “Кінчався вересень 1941 року” [6, с. 502–530]. Люди, вивезені на риття протитанкових укріплень, починають будувати тимчасові житла. Проте дехто, зокрема вчений і коректор Левко, категорично відмовляються брати участь у будівництві куренів. Здається, дорослі люди поводять себе як вередливі діти, адже надворі осінь. Але ми зважуємося стверджувати, що поведінка героїв є неадекватною лише на перший погляд. М. Еліаде вважає, що побудова кожного нового дому відкриває “нову еру”. “Новобудова – це нова організація світу й життя. Сучасна людина, що є менш чутливою до чудес, все ж набуває досвід *renovatio*, коли будує нове житло або коли туди вселяється ” [8, с. 119–120].

Так, Левко, персонаж оповідання “Кінчався вересень 1941”, на попередження, що заходить дощ, відповідає: “Я передбачив таку неприємність і заздалегідь приготувався до неї... Бачите, я взяв з собою

пальто і гумовий плащ. Пальто я підстелю під себе, а плащем накриюся зверху.” Учений знаходить іншу шпаринку, щоб відмовитися від “будівельних робіт”, – він не може взяти залізничні щити й снопи пшениці, кинуті в полі, бо не бажає порушувати “священний інститут власності” [6, с. 510–511]. Штучність аргументів більш, ніж очевидна: у чистому полі люди, практично кинуті державою напризволяще, виголошують промови про священність і недоторканість соціалістичної власності.

Розглядаючи цей епізод, дослідники зазначали, що автор у такий спосіб хоче показати різних людей, зокрема й не дуже працьовитих, і “...неприспособлених не те що до труднощів війни, але навіть до звичайних побутових ускладнень” [1, с. 91]. На нашу думку, причина такої поведінки перебуває в зовсім іншій площині, ніж банальна лінь або неприспособленість, і в цьому нас переконують подальші події: люди не хочуть “нового життя” – “дому” в степу, все їхнє єство опирається таким змінам, вони сподіваються, що їхнє перебування тут не буде тривалим. До того ж, як відомо, степ, як і море, уособлює непідвладні людині сили й апіорно виступає загрозою для неї [9].

Зображуючи домівку своїх персонажів, письменник звертається до деталей, що стають знаковими і допомагають глибше розкрити характер мешканців. Передусім символічного значення набувають книги, які є “...обов’язковою ознакою дома, що передбачає не лише духовність, але й особливу атмосферу інтелектуального затишку” [10, с. 318].

Цілком закономірно, що квартира професора Пташняка (“Любов і Хрещатик”) – це царство книжок. Про гармонійність натури господаря квартири свідчить те, що він, професор-кібернетик, є одночасно “ліриком”, обізнаним як з рідною, так і зі світовою художньою літературою.

Проте книги ми часто зустрічаємо і в селянській оселі початку ХХ століття, що дає автору можливість висловити власну позицію щодо культурного рівня українського дореволюційного села і яка, як бачимо, не співпадала із загальнодержавною версією. Так, в автобіографічному оповіданні “Я познайомився з Йосипом” розповідається, як мати, незважаючи на необхідність рахувати кожна копійку, не може відмовити синові, коли той просить гроші на книжку: “На книжку! Цілі три копійки! Задумалась мама на мить... Вголос обзивається: “Добре. Дам тобі три копійки...” [6, с. 71]

З удаваною іронією, за якою ховається щира симпатія, згадує оповідач свого сусіда: “Жив на вулиці Лермонтовській такий собі залізничний конторщик Іван Антонович Копилов – любитель поспівати, випити, повеселитися. І цей був одержимий. Наважилося видавництво Брокгауза і Ефрона енциклопедію видавати, велику, всезагальну, на 86 томів, затявся: “Чуєш, жінко, передплачу!” [6, с. 218–219]. (“Подорож до Червонограда”) Отже, людина, відмовляючи собі в найнеобхіднішому,

вважає за необхідне придбати книжки. Таким чином, книги в авторській світомоделі стають невід'ємною частиною людської оселі, символом прагнення до освіти й самовдосконалення.

Якщо розташувати твори І. Сенченка на темпоральній осі, не можна не помітити, як зникає сім'я і рід. Плем'я Рудих Вовків з однойменної повісті понад усе цінує родинну єдність, саме згуртованість робить їх сильними й непереможними: "Ще ніколи не траплялося так, щоб мисливці безкарно комусь дозволяли робити замах на цілість великого і могутнього роду Рудих вовків" [6, с. 240].

Спілкування з родичами є невід'ємною частиною життя всіх членів великої сім'ї дідуся Олександра й бабусі Дар'ї з повісті "Савка": "І ось вони... простують у двір до Олександра Терентійовича і Дар'ї Олександрівни провідати недужого батька, з родом побачитися і себе показати..." [6, с. 374]. Шахівчани, герої автобіографічних творів І. Сенченка, почувають себе громадою, народом: як особисте горе сприймається селянами смерть Л. Толстого ("Толстой"), вони охоче беруть участь у виставах самодіяльного театру, оркестру та хору ("Подорож до Червонограда"), при цьому на виставах "... зала, як вулик, переповнена... Боже, світе! Які концерти відбувалися, які вечори!" [6, с. 204]

Нічого подібного не побачимо в Донецькому й Солом'янському циклах, де життя персонажів обмежене власною домівкою й роботою.

Ще сумнішу картину спостерігаємо в повісті "Любов і Хрещатик". Розповідаючи про життя родини Кошових, письменник жодного разу не "зібрав" її членів за столом, жодного разу читач не "почув" між ними розмови, яка б засвідчила, що хтось у сім'ї готовий не лише відстоювати власні амбіції, а прагне порозуміння й злагоди; жодної критики не витримують стосунки Анатолія з батьками. Ганебно бездуховним, відверто цинічним постає юнак у ставленні до них: "Анатоль зіскочив зі стільця, схопив матір ззаду за руки і, штовхаючи грудьми в спину, скрикнув у безтямній люті: "Ти обережніше, мамо, бо торкну – порошок посиплеться..." [11, с. 13] У такий спосіб письменник показує руйнацію сім'ї, знищення роду, а, відповідно, й народу як єдності, до чого й прагнула радянська влада, нав'язуючи думку про виключно "рідність" класову.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, доходимо висновку, що міфологема дому, сім'ї, роду в авторській світомоделі зберігає своє архетипне значення: дім виконує, по-перше, функції захисту, безпеки; по-друге, символізує єдність із родом, народом, людством, природою і Всесвітом, а також гармонії з самим собою; по-третє, облаштування оселі свідчить про вміння бачити й зберігати красу в різних її виявах, зокрема в мистецтві й побуті, проте з часом відбувається нівелювання традиційних цінностей, що пояснюється намаганням радянської міфології нав'язати свої моральні стандарти поведінки.

Література

1. **Брюховецький В.С.** Іван Сенченко: Літ.-крит. нарис. – К.: Рад. письменник, 1981. – 159 с.
2. **Гнатюк М.М.** Над текстами Івана Сенченка. – К.: Наукова думка, 1989. – 109 с.
3. **Пономаренко Л.М.** Художня еволюція Івана Сенченка. – Автореферат на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2001. – 19 с.
4. **Юнг К.-Г.** Архетип и символ / Сост. и вступ. ст. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
5. **Мифологический словарь**/Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 736 с.
6. **Сенченко Ю.І.** Оповідання. Повісті. Спогади / Упоряд. і приміт. М.М. Гнатюк; Вступ. ст. і ред. тому В.С. Брюховецький. – К.: Наук. думка. 1990. – 664 с.
7. **Сенченко І.Ю.** Вибрані твори: В 2-х томах. Том другий: Повісті. Роман. – К.: Дніпро, 1971. – 388 с.
8. **Элиаде М.** Аспекты мифа / Пер. с фр. В. Большакова. – М.: Академический проект, 2001. – 222с.
9. **Топоров В.Н.** О “поэтическом” комплексе моря и его психологических основах // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: “Прогресс” – “Культура”, 1995. – С. 575–622.
10. **Лотман Ю.М.** Внутри мыслящих миров // Лотман Ю.М. Семиосфера. – С.-Петербург: “Искусство–СПБ”, 2000. – С. 150–389.
11. **Сенченко І.Ю.** Любов і Хрещатик // Дніпро.– 1988. – № 1. – С. 8–49.
12. **Сенченко І.Ю.** Любов і Хрещатик // Дніпро.– 1988. – № 2.– С. 6–62.

Анотація

Ротова Н.

Трансформація міфологеми дім – сім'я – рід – народ у прозі І.Сенченка

У статті розглянуто особливості застосування міфологеми дім – сім'я – рід – народ у в авторській світомоделі І.Сенченка. Доведено, що переважно міфологема зберігає своє архетипне значення, проте твори, в яких ідеться про радянські перетворення українського суспільства, демонструють нівелювання традиційних значущостей, що пояснюється намаганням радянської міфології нав'язати свої моральні стандарти поведінки.

Ключові слова: міфопоетика, міфологема, архетип.

Аннотация

Ротова Н.

Своеобразие художественной модели мира Ивана Сенченко (памфлет «Из записок» и сатира «Святой Хасан»)

В статье рассмотрены особенности художественной модели мира И.Сенченко на примере памфлета «Из записок» и сатиры «Святой Хасан». Доказано, что это были произведения, в которых писателю удалось избежать партийных директив и создать собственную картину художественной реальности, которая опровергала государственные социалистические мифы.

Ключевые слова: мифопоэтика, мифологема, архетип.

Annotation

Rotova N.

Transformation of mifologemy is a house - monogynopaedium - family - people in prose of I.Senchenko

In the article the features of application of mifologemy is a house - monogynopaedium - family - people in prose of I.Senchenko in the author model of the world of I.Senchenko. It is well-proven that mainly mifologema saves the arkhetipnoe value, however much works in which the question is about soviet transformations of Ukrainian society demonstrate leveling of traditional values, that is explained the desire of soviet mythology to stick the moral standards of conduct.

Keywords: mifopoetika, mifologema, arkhetip.